

**TILEVBERGEN JUMAMURATOV IJODIDA
METAFORA, METONIMIYA VA
SINEKDOXANING
LINGVOPOETIK XUSUSIYATI**

*Seytnazarova Injayim Erjanovna, Qoraqalpoq davlat universiteti
“Qoraqalpoq tilshunosligi” kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari
nomzodi*

**LINGUOPOETIC CHARACTERISTICS
METAPHORS, METONYMY AND SYNECDOCHS
IN THE WORKS OF TILEVBERGEN
ZHUMAMURATOV**

*Seytnazarova Injayim Erjanovna, Docent of Karakalpak
State University named after Berdak, Nukus, Uzbekistan*

**ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
МЕТАФОРЫ, МЕТОНИМИИ И СИНЕКДОХИ В
ТВОРЧЕСТВЕ ТИЛЕВБЕРГЕНА
ЖУМАМУРАТОВА**

*Сейтнazarova Инжайым Ержановна, кандидат
филологических наук, доцент кафедры каракалпакского
языкознания Каракалпакского государственного
университета имени Бердаха*

<https://orcid.org/0009-0005-7801-7149>

e-mail: sinjaim@karsu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraqalpoq adabiyotining yirik namoyandasi, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri Tilevbergan Jumamuratov ijodida metafora, metonimiya, sinekdoxalarning she‘riyatda ifodalanishi bo‘yicha fikr yuritiladi. Jumladan, shoir she‘riyatidagi bu uch unsurning xilma-xilligi bayon qilingan.

Tayanch so‘zlar: metafora, umumxalq metaforalar, ko‘chma ma‘noda metonimiya, sinekdoxa, badiiylik, lingvopoetika, epitet, ta‘sirchanlik.

Annotation: In this article, the great exponent of Karakalpak literature, the national poet of Uzbekistan and Karakalpakstan, Tilevbergan Jumamuratov, reflects on the expression of metaphor, metonymy, and synecdoche in poetry. In particular, the diversity of these three elements in the poet's poetry is described.

Key words: metaphor, universal metaphors, metonymy in a figurative sense, synecdoche, artistry, linguopoetics, epithet, impressiveness.

Аннотация: В данной статье размышляется о выражении метафоры, метонимии и синекдохи в поэзии великого представителя каракалпакской литературы, народного поэта Узбекистана и Каракалпакстана Тилевбергана Джумамуратова. В частности, описывается многообразие этих трех элементов в поэзии поэта.

Ключевые слова: метафора, универсальные метафоры, метонимия в переносном смысле, синекдоха, художественность, лингвопоэтика, эпитет, впечатляемость.

KIRISH. **Metaforalar** badiiy adabiyot uslubining semantik-uslubiy va funksional xizmatini amalga oshirishda soʻz sanʼatining umumxalq til vositalari ichida oʻziga xos xususiyatlari bilan badiiy asarni yaratishda tasviriy vositalari sifatida kam foydalaniladigan til boʻliklarining katta bir guruhini tashkil qiladi. U soʻz maʼnosining koʻchma va toʻgʻridan-toʻgʻri munosabatida koʻrinadi. Shu bois ham lingvistikada metaforalar soʻzning narsa yoki hodisalarning qaysidir bir tomondan oʻxshashligi asosida koʻchma maʼnoda qoʻllanishi kuzatiladi.

Shoir T.Jumamuratov ham oʻz ijodida metaforalardan foydalanishi orqali ularning badiiylilik darajasini yanada orttirgan. Uning metaforalarida obrazlilik, toʻgʻridan-toʻgʻri munosabat, oddiy xalq tili yaqqol seziladi. Shoir sheʼrlaridagi metaforalar “ikki narsa-buyum yoki hodisaning qandaydir bir oʻxshash jihatiga asoslanib, uning biriga tegishli belgini koʻchma maʼnoda ikkinchi narsa-buyum bilan bogʻlash” uchun qoʻllanilgan [1:78].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. T.Jumamuratov asarlaridagi umumxalq metaforalarga hayotning barcha sohalarida qoʻllanilgan metaforalar kiradi. Bunday metaforalar xalq ogʻzaki va yozma tilda qoʻllaniladi. Shoir sheʼriyatida umumxalq metaforalar asarlarining leksik asosini tashkil qiladi.

Ana ayırılıp, **kózdıń nuri** – baladan,

Bala ayırılıp, aq sút bergen anadan [8:30].

Sheʼriy satrlarida farzandni koʻz nuriga oʻxshatadi.

Kún sáwlesi turǵanında tóbeńde,

Jaramsız dos **jalpıldaǵan kóleńke** [8:213].

Adamǵa jamanlıq – qurallı urıs,

Jaqsılıq – **sıylıqqa bergen gúldáste** [8,33].

Bu satrlardagi “jalpıldaǵan kóleńke”, “sıylıqqa bergen gúldáste” yakka uslubiy metaforalar hisoblanadi. Yakka uslubiy metaforalar obrazli, qoʻshimcha maʼnoviy-uslubiy boʻyoqqa ega boʻlib keladi. Shu bois badiiy soʻz ustalari oʻz asarlarida umumxalq betaraf, obrazli metaforalar bilan birga, yakka uslubiy metaforalardan ham keng foydalanadi [2:89].

Qoraqalpoq adabiyoti anʼanalarida salbiy qahramonlarni har xil hayvonlarga oʻxshatish orqali metaforik maʼnolar shakllantirish anʼanaga aylangan. Bu oʻxshatishlarni shoir T.Jumamuratov asarlarida ham uchratamiz.

Ógiz bolıp súzisti,

Qoraz bolıp julıstı,

Túlki bolıp óbisti,

Jılqı bolıp tebisti,

Jılan bolıp uw shashtı [8:30].

Shuningdek, shoir qoraqalpoq adabiyotidagi doston qahramonlariga oʻxshatish orqali metaforalarni shakllantirgan:

Qıyalım – Góruǵlı, ıqlas – Ğıyratım,
Góruǵlı Ğıyratın minbege keldim [7:85].

Gúlparsımı edıń Qońırat elınıń,

Toqpaqtay tawlanıp shashta ómiriń [7:100].

Darvoqe, shoir oʻz asarlarida sharq sheʼriyati anʼanalari, anʼanaviy tasvir usullari, shuningdek, satrlar mohiyatini taʼminlovchi takrorlardan foydalanish bilan birga, uni oʻz mahorati bilan obrazlilikka ega qoʻshimcha detallar bilan ham boyitib, yakka uslubiy metaforalarni shakllantirgan.

TADVIQOT METODOLOGIYASI. Metonimiyada qanday-da bir narsa yoki voqea-hodisa nomi boshqa bir narsa yoki voqea-hodisaga koʻchiriladi. Bu narsa yoki voqea-hodisa ongimizda bir-biri bilan bogʻliq tushunchalarni anglatishi bilan oʻzaro bogʻliq boʻladi. Metaforada bir-biriga oʻxshash narsa belgilari bildirilsa, metonimiyada bu ikki narsa tashqi koʻrinishi yoki ichki xususiyatlari bilan bir-biriga qandaydir bogʻliqligi boʻlsa ham, biroq umumiy bir-biridan farq qiluvchi (bir-biriga oʻxshamaydigan) narsalarning belgilari anglatiladi [3:237].

Har qanday badiiy asarning lingvopoetik xususiyatlarini, uslubiy xususiyatlarini ochib berishda troplar qatoriga kiruvchi badiiy vositalarning alohida bir turi hisoblangan metonimiyalar ham ahamiyatli oʻrin egallaydi.

Metonimiya nutq qisqaligini taʼminlash bilan birga, unga taʼsirchanlik ham bagʻishlaydi [4:62].

Metonimiya T.Jumamuratov asarlarida quyidagi usullarda berilgan:

1. Bir narsa-buyum ichidagi buyum maʼnosi oʻsha narsaning oʻziga oʻtkaziladi:

Ishtim házir talay **kese**,

Ármanım joq qonsa náshe [9:207].

Tagamları mazalı

Jáne piser **qazanı** [9:181].

Erge quwat, úy-ishine bereket,

Ol bar jerde tasqınlaǵan **dasturxan** [9:18].

Ushbu satrlarda tovoq ichidagi ichimlik maʼnosi tashqarisidagi “kosa”ga, idish ichidagi taom

ma'nosi tashqarisidagi "qozon"ga, oziq-ovqat ma'nosi tashqarisidagi "dasturxon"ga ko'chirish orqali ko'chma metonimik ma'nolar shakllantirilgan.

2. O'rin oti unda yashovchi insonlarning o'rnida qo'llaniladi;

Ne bir jaysaň **sháhárler** bar shawqımlı,
Aralasaň bir-birinen ziyada [7:10].

Mazkur satrlarda "shahar" o'rin oti orqali unda yashovchi xalq nazarda tutilib ko'chma metonimik ma'no hosil bo'lgan.

3. Muallif nomi uning asari o'rnida qo'llaniladi yoki aksincha, asar nomi shu muallifning o'zini eslatadi;

Sózdı qısıp mıjıy bermey,
Bolmaspedi almassaň?

Berdaq tilin oqıp kórmey,
Kóp kúshengen "dilmashaň" [9:219].

Bu satrlar "Baspasózdıń bir dókeyine" she'ridan olingan bo'lib, qatorlarda "Berdaq tili" emas, balkim "Berdaq asarlarining tili" nazarda tutilgan.

4. Bir narsa-buyum unga bog'liq bo'lgan buyum bilan almashtiriladi:

Bul minezi payda etti,
Úlkenlew xızmetke ótti.

Zor stolga iye bolıp,
Shalqayıp otıra ketti [9:213].

Bu satrlarda amal uning o'tiradigan o'rniga oid bo'lgan "stol" so'zi bilan almashtirilib metonimik ko'chma ma'noni paydo qilgan.

5. Bir narsaning atoqli nomi uning turdosh otiga aylanishi orqali, yoki aksincha turdosh otning atoqli ot sifatida qo'llanishi orqali hosil bo'lgan:

Jeti túlik malı ósken jaylawda,
"Suv tulparlar" tayın turǵan baylawda,
Teńiz maydanında kókmar oynawǵa,
Paroxod ya kater deseń bizge kel [9:87].

Bu satrlar shoirning "Bizge kel" she'ridan olingan satrlar bo'lib, Orol dengizi atrofida kema va qayiqlarga "Suv tulporlari" deb atash orqali ko'chma ma'noli metonimiya shakllangan.

6. Mavhum ma'noli narsa o'rniga aniq ma'noli narsa yoki aksincha, aniq ma'noli narsa o'rniga mavhum ma'noli narsani almashtirib qo'llash orqali hosil bo'lgan;

Qızıǵı ne, sóziń iske aspasa,
Baspasózler ıqlaslanıp baspasa.

Basqanda da oqıwshıdan uyat-aw,
"Dámi joq!" dep ilaqtırıp taslasa [9,231].

Bu she'riy satrlarda shoir bosma so'zni emas, balkim, u yerda ishlaydigan odamlarni nazarda tutgan holda badiiy metonimiyani hosil qilgan.

7. Narsa yoki hodisaning, inson xususiyatlariga, tur-tusiga doir hosil bo'lgan [2:81];
Bilip turıp aytım talay naqıldı,
Aqmaq hámel menen ustazlıq etti [9:24].

Dedi de **sulıw**, tańlanıp turıp,
Putevkamdı aldı aldına qoyǵan [7:91].

Ushbu satrlarda "aqmaq", "sulıw" sifatlari shu xususiyatdagi insonlarni bildirib, badiiy metonimiyalarni paydo qilgan.

8. Narsa-buyumning ishlangan materialiga yoki miqdoriga bog'liq hosil bo'lgan [5:32]

Nápsi qulı, áy biydáwlet qaraǵım,
Júz grammga qızarsa da qulaǵın.

Hal ketkenshe kúni-túni simirip,
Qurtpaqısaň magazinniń araǵın?! [9:30]

Bu satrlarda "júz gramm" so'zi orqali aroqning ma'nosini bildiruvchi so'z nazarda tutilib ko'chma metonimik ma'no paydo bo'lgan.

9. Frazelogizmlar ham yakka uslubiy metonimiyalar sifatida foydalanilgan:

Sayrasa da sózge jetik haq kisi,
Aqmaqqa tásirsiz gáptiń jaqsısı.

Kewli soqır kewil nurın ne bilsin,
Oǵan birdey qarańǵısı, jaqtısı [9:31]

Mazkur satrlarda "kewli soqır" frazeologizmi orqali shu xislatdagi odam nazarda tutilib ko'chma metonimiya hosil bo'lgan.

TAHLIL VA NATIJALAR. Yuqoridagi misollardan shoir ijodida metonimiyaning har xil usullarda hosil bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Bu o'z navbatida, shoir til boyligining qanchalik darajada yuqori ekanligini ko'rsatadi. Shoir asarlarining lingvopoetik qarashda tahlil qilinishi undagi so'zlarning qo'shtirnoq ichidagi ma'nolarini tushunishga olib keladi.

Badiiy asar tilini uslubiy jihatdan boyitishda troplarning yana bir turi hisoblangan sinekdoxalarning o'rne va xizmati alohida hisoblanadi.

Sinekdoxada bir narsa-buyum ma'nosi ikkinchi narsa-buyumga ular orasidagi miqdoriy munosabatga oid almashadi [1:80].

Sinekdoxalar badiiy asarda qo'llanilganda murakkablashgan gap tuzilishlarini, ortiqcha ziynatlangan so'zlarni foydalanishning oldini oladi. Shoir T.Jumamuratov sinekdoxa imkoniyatlaridan she'rlarining tilini bezashda, asar badiiyligini

ta'minlashda foydalangan ijodkor hisoblanadi. Masalan:

Ođan tiyseñ miñ **judırıq** gezewli,
Hal sınassañ japıraqtay mushıñ bar [9:19].

Berilgan bu satrlardagi "judırıq" leksemasi orqali "shaxs" semali sintetik ma'no yuzaga kelgan va sinekdoxa paydo bo'lgan. Bunda "judırıq" leksemasi ikkinchi darajali nominatsiya vazifasini bajarib, butun inson ma'nosini uning bir bo'lagi – *judırıǵı* orqali bera olgan.

Sinekdoxa usuli bilan so'z ma'nosining ko'chishi eng samarali turlaridan biri inson va hayvon a'zolaridan birisining atamasiga umumiy ma'no anglatish uchun ishlatilishi bo'lib hisoblanadi[2:83]. Bu usul T.Jumamuratov asarlarida ham ba'zan uchrab turadi. Masalan:

Jıl basınan maǵlıwmatqa kóz tiktim,
Radio qashıq ketpey **qulaqtan** [9,63].

Ushbu satrlarda insonning bir a'zosi – "quloq" orqali inson tushunilib, fikr yig'indisi ham badiiy ochib berilgan.

T.Jumamuratov asarlarida sinekdoxaning yana boshqa ma'noviy turlaridan samarali foydalanilgan. Shoir poeziyasida quyidagi ma'nolarda qo'llanilgan sinekdoxalarni ko'rishimiz mumkin:

1. Butun o'rniga uning qismidan foydalanishi:

Kózler kórdi qıyametlik kúnlerdi,
Tilim jetpes bayanlawǵa sır etip!
Shayır bolsam el kóz jasın táriyiplep,
Jazar edim tawsılmastay jır etip [6:38]

2. Ko'plik son o'rniga birlik sonning qo'llanilishi:

Tórt million tonna "altın" jaratqan,
Ózbektiñ aqılı, **ózbektiñ qolí** [7:53].

Bu satrlarda o'zbek xalqini birlik sonda "o'zbekning qo'li" so'zi orqali mahorat va ekspressivlilik bilan bera olgan.

Izrail qanın sormaq **arabtiñ**,
Arablar da qalaǵoymas qarap dım [9:23].

Bu satrlarda arab xalqini birlik sonda "arab" so'zi orqali mahorat va ekspressivlilik bilan bera olgan.

Neshe miñ jıllar qastındı tiktin **adamǵa**,
Ūñgirde tınısh jatpadıñ nege odan da?!
Insandı qorlap, dáwranıñ ótti basıñnan,
Adamlar teńlik bermeydi endi... [6:230].

Mazkur satrlarda bir inson emas butun odamzot ma'nosini tushunish mumkin.

3. Birlik son o'rniga ko'plik son qo'llanilishi:

Maman, Ernazarlar jazıp qulashtı,
Arqa jaqqa bılıǵ'ap ótken qurashtı,
Báriniñ de eñ ádiwli niyeti,
Xalıq baxtı ushın júregın ashtı [8:180]

Bu satrlarda bir inson o'rniga uning ko'plik shakli qo'llanilib, "o'sha odamga o'xshash odamlar" degan umumiy ma'noni bergan.

4. Noaniq son o'rnida aniq son yoki aniq son o'rnida noaniq son kelishi orqali sinekdoxik ma'no shakllangan;

Onerli oylap tuwlaydı,
Miñ tilde sóylep tamasha,
Samal da shertti sırnaydı,
Konsertin kórdik tamasha [8,39].

XULOSA VA TAKLIFLAR. Xulosa qilib aytganda, T.Jumamuratov o'zining betakror she'riyatida tilimizdagi troplar bo'lmish metefora, metonimiya va sinekdoxalardan juda unumli foydalangan. Shoirning tilimizdagi ushbu badiiy vositalardan foydalanish mahorati zamondosh shoirlar uslubidan o'zining takrorlanmas mazmunga ega ekanligi, asarlarining g'oyaviy mazmunga yo'naltirilganligi hamda muallif intensiyasining unda implitsit tasvirlanishi, shuningdek, badiiy matnda obrazli ekspressivlikka xizmat qilishi bilan ajralib turadi.

ADABIYOTLAR RO'XATI:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тили стилистикасы. – Нөкис, 1990.
2. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Тошкент: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.
3. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 237.
4. Солганик Г.Я. Стилистика русского языка. – М.: Флинта, 2016.
5. Десяева Н.Д., Арефьева С.А. Стилистика современного русского языка. – М.: Академия, 2008.
6. Жумамуратов Т. Шығармалар жыйнағының. 3 томлық. 1-т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
7. Жумамуратов Т. Толқында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1970.
8. Жумамуратов Т. Омириңнің өзи философия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2005.
9. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2016.